

Kohti kattavampaa uskontokäsitystä

■ JP Jakonen

Viime aikojen julkisen ja tieteellisen keskustelun valossa uskonnosta on tullut monoliittinen käsite. Siitä puhutaan ikään kuin uskonnon merkitys olisi kaikille sama. Debatin osapuolet käsittävät kuitenkin uskonnon eri tavoin ja hyökkäävät toisiaan vastaan reduktiivisten tulkinta- tai selitysmalliensa pohjalta. Kyse on kapea-alaisen uskontokäsityksen aikaansaamasta maailmankuvallisesta ristiinpuhumisesta. Sen ylittämiseksi tarvitaan kattavampaa uskontokäsitystä.

Uskonto on moniulotteinen olio. Haluan seuravassa avata keskustelua tarkastelemalla käsitteen ”uskonto” sisältöä kolmen keskeisen komponentin kautta. Niihin liittyvät kolme perusharhaa, joiden huomiotta jättäminen johtaa lievimmillään yllämainittuun maailmankuvien ristiinpuhumiseen, pahimmillaan ihmishenkien menetykseen todellisessa maailmankuvien välisessä sodankäynnissä. Nämä kolme komponenttia ja niitä vastaavat perusharhat ovat:

- (i) Neljä näkökulmaa ja näkökulma-absolutismi
- (ii) Kehitystasot ja taso/linja-harha
- (iii) Uskonnollisuuden kirjo ja esi/jälki-harha.

Jaotteluni mukalee filosofi Ken Wilberin integraalisesta metateoriasta johdettua uskontokäsitystä (Wilber 1995; 2001; 2005; 2009). Esitän myös keinoja uskontokäsityksen laajentamiseen perusharhojen korjaamisen muodossa. Yritän lisäksi selkeyttää käsitteitä parhaan kykyni mukaan.

Neljä näkökulmaa ja näkökulma-absolutismi

Integraalisen metateorian mukaan maailmankaikkeuden ensisijainen ontologinen raken-

nusaine on perspektiivi. Kaikki oliot – atomit, kvarkit tai apinat – ovat olemassa ensisijaisesti perspektiivinä, ennen kuin ne ovat mitään muuta: systeemisiä kokonaisuuksia, prosesseja, verkostoja, informaatiota, ainetta tai energiaa. Jos maailmankaikkeuden voidaan katsoa sisältävän A.N. Whiteheadin esittämän kaltaista prehen-siota, alkeellista sisäisyyttä¹, kaikkein yksinkertaisimmissakin oliossa – esimerkiksi kvarkissa – on ensimmäinen kvarkki näin ollen ensimmäinen persoona. Toinen partikkeli, toinen kvarkki, on suhteessa ensimmäiseen toinen persoona. Perspektiivit edeltävät myös aistimuksia, tietoisuutta ja havaitsemiskykyä, koska ne kaikki ovat jo ennen muuta perspektiivejä tai näkökulmia. Myös kyky tarkastella objektiivisesti maailmankaikkeuden kalustoa yksinomaan materiaalisen ontologian pohjalta perustuu subjektiiviseen ensimmäisen persoonan perspektiiviin. (Wilber 2005.)

Integraaliteoria tarkastelee maailmankaikkeuden perspektiivistä rakennetta neljän näkökulman kautta (Wilber 2009). Melko monimutkaisen perspektiiviopin voi yksinkertaistaa seuraavasti. On olemassa yksilöitä, joita voidaan tarkastella sekä sisä- että ulkopuolelta. Yksilöt ovat aina osa yhteisöä, jota niin ikään voidaan havainnoida sisä- ja ulkopuolelta. Näin ollen maailmankaikkeuteen avautuu samanaikaisesti neljä näkökulmaa: yksilöiden ja yhteisöjen sisä- ja ulkopuoli. Yksinkertaisimmillaan yksilöiden

1 Wilber tekee käsitteellisen erottelun panpsykykkisyyden ja sisäpuolisuuden (*paninteriority*) välillä ja sitoutuu jälkimmäiseen; sisäpuolisuus viittaa hänen mukaansa maailmankaikkeuden subjektiiviseen, sisäiseen puoleen, mikä on ihmismielelle vaikea ellei mahdoton määritellä, mitä alemmas kompleksisuuden hierarkiassa mennään (esim. solu-, molekyyli- tai atomitasolle; Wilber 2005). Erottelu voi vaikuttaa hiustenhalkomiselta, mitä se tavaltaan onkin: integraaliteoriaa voidaan hyvällä syyllä pitää panpsykykkisenä.

sisäisyyttä voidaan pitää fenomenologiana/psykologiana, yksilöiden ulkopuolta neurologiana/behaviorismina, yhteisöjen sisäpuolta hermeneuttisena kulttuurintutkimuksena ja yhteisöjen ulkopuolta systeemiteorian. (Wilber 1995; 2009.) Nämä neljä näkökulmaa ovat yhden todellisuuden neljä ulottuvuutta, perspektiivisen ontologian neljä puolta, jotka ovat olemassa yhtäaikaaisesti, yhden todellisuuden eri aspekteina. Tämänkaltainen tetra-emergenssi ei ole luonteeltaan *a priori* vaan mukailtua latinaa käyttäkseni *a simultori* – jokainen näkökulma-ulottuvuus ilmaantuu samanaikaisesti maailmankaikkeuden ontologisen perusrakenteen ominaisuutena. Tämä johtaa myös siihen, että mikään näkökulma-nurkkauksista ei ole ensisijainen. Toisin sanottuna bios ja psyyke – materia ja sisäisyys – kehittyvät samanaikaisesti, koska kyseessä on saman asian kaksi eri tarkastelukulmaa. Samaa tapahtuu myös, kun kyseessä on systeemiteorian ja hermeneuttisen kulttuurintutkimuksen lainalaisuudet: siinä, missä toinen tutkii yhteisöjen toiminnallista yhteensopivuutta ja systeemistä liikehdintää niiden ulkopuolelta, toinen tutkii yhteisöjen sisäisen ymmärryksen logiikkaa.

Ja sitten uskontoon. Uskontoa voidaan minkä tahansa ilmiön tavoin tarkastella neljän näkökulman avulla. Uskonnolla on yksilöllinen sisäinen (subjektiivinen) puoli: uskonnollinen kokemus, uskomukset, muuntuneet tietoisuudentilat ja sisäinen käsitejärjestelmä eli yksilöllinen maailmankuva. Uskonnolla on myös yhteisöllinen sisäinen (intersubjektiivinen) puoli: jaetut uskomukset, moraaliset säädökset ja sovinnaiset toimintamallit, jotka perustuvat yksilöiden väliseen merkitykselliseen kommunikaatioon. Uskonnolla on yksilöllinen ulkoinen (objektiivinen) puoli: aivojen fysiologia, synaptiset yhteydet ja behavioristinen havaittava toiminta. Uskonnolla on niin ikään yhteisöllinen ulkoinen (interobjektiivinen) puoli: systeeminen rakenne, toiminnallinen soveltuvuus ja pelisäännöt osana laajempaa kokonaisuutta.

Uskonnosta keskusteltaessa on yleensä tapana valita yksi tai kaksi neljästä näkökulmasta, joihin muut perspektiivit sitten redusoidaan.

Uskontoa voidaan näin ollen pitää joko biologisen evoluution sivutuotteena ilmaantuneena aivojen ominaisuutena (objektiivinen yksilö); tai systeemisen yhteensopivuuden avulla tutkittavana käsitejärjestelmänä (objektiivinen yhteisö); tai kulttuurisesta kontekstista riippuvaisena rakennelmana (intersubjektiivinen yhteisö); tai sisäisenä fenomenologisena todellisuutena (subjektiivinen yksilö). Yksinkertaisempaa – ja monitahoisen, perspektiivisen maailmankaikkeuden rakennetta paremmin vastaavaa – olisi kuitenkin sanoa, että se on näitä kaikkia: fenomenologinen, funktionaalinen, neuraalinen ja kulttuurinen olio.

Uskonnon palauttaminen omaan suosikinurkkaukseen tekee keskustelusta näkökulma-absolutismia: nurkkakuntaista asemasotaa oman perspektiivin puolesta. Uskonnon näkeminen yksinomaan tietynlaisen todellisuuden ulottuvuuden ominaisuutena ilmaisee käsityksen siitä, että dialogin toinen osapuoli on argumentteineen väärässä, ja itse – oman maailmankuvansa kera – oikeassa. Tämänkaltainen ilmapiiri kaipaa liennytyä ja maailmankatsoimuksen avartamista. Yksi keino on lähteä olettamuksesta, että kukaan tuskin on riittävän viisas ollakseen täysin väärässä. Taivaassa ja maassa lienee enemmän, mistä järkioppimme uneksii-kaan. Oli kyse sitten teologisesta, systeemiteoreettisesta, neurofilosofisesta tai postmodernista uskontokäsityksestä.

Kehitystasojen merkitys

Kehitystasojen huomioiminen on kenties tärkein yksittäinen komponentti kattavampaa uskontokäsitystä luotaessa. Evoluutioperspektiivin unohtaminen johtaa henkilökohtaisella tasolla jäsentymättömään ja yksinkertaistettuun käsitykseen uskonnosta, ja dialogisella tasolla kapea-alaiseen argumentaatioon. Niin tieteellisen kuin kulttuurien välisen keskustelun piirissä se on näkökulmattomuuttakin vakavampi uhka. Se on myös julkisessa keskustelussa selkeimmin havaittava puute, etenkin kun vastakkain on rationaalinen uusateismi ja traditionaalinen uskonnollisuus.

Kehitystasoissa on yksinkertaisimmillaan kyse niin psykologiassa kuin biologiassakin esiintyvistä maailmankuvien evoluutiosta. Jean Gebser kuvasi sitä kehityskaarena arkaaisesta maagiseen, myyttiseen, rationaaliseen, pluralistiseen ja integraaliseen vaiheeseen (Wilber 2007b). Don Beck ja Christopher Cowan, seuraten Clare Gravesin mallia, ovat kartoittaneet samaa kehitystä arvomeemien (*vMememes*) käsitteellään (Beck & Cowan, 1996). Uskonto rakentuu ja riippuu vahvasti sitä representoivien henkilöiden maailmankuvien – subjektiivisten ja intersubjektiivisten näkökulmien – kautta. Maailmankuvien kehittyessä myös uskonto ja sen representaatiot kehittyvät niin rakenteellisessa kompleksisuudessaan kuin ymmärryksenkin syvyydessä. On olemassa, Gebseriä mukaillakseni, arkaaista uskontoa (tai uskonnollisuutta²), maagista uskontoa, myyttistä uskontoa, rationaalista uskontoa, pluralistista uskontoa ja transrationaalista/integraalista uskontoa.

Uskontokeskustelua määrittää kaikkein selkeimmin kehitystasojen välinen ristitulos: toinen osapuoli puhuu yhden tason uskonnollisuudesta, toinen toisen tason uskonnollisuudesta. Tämä johtaa väistämättömiin väärinymmärryksiin, koska maailmankuvalliset sisällöt³ eri tasojen välillä eroavat toisistaan huomattavasti. Myyttisen tason uskonnollisuus (dogmaattinen, kirjaimellinen ja fundamentalistinen) on kaukana rationaalisen tason agnostisesta tai uskonnottomasta uskonnollisuudesta (uskosta ei-tietämiseen tai toisaalta tieteelliseen metodiin), mikä puolestaan on jälleen sisällöllisesti erilaisista kuin pluralistinen ja kulttuurirelativistinen uskonnollisuus, puhumattakaan postmetafyysi-

2 Kts. myös Fuller (2001) käsitteiden ”uskonnollinen” ja ”henkinen” (*spiritual*) erottelusta; itse käytän artikkelissa termiä ”uskonto” implikoiden sen sisältämät näkökulma- ja kehitystasoulottuvuudet otsikon mukaisella – mahdollisimman kattavalla – tavalla.

3 Esimerkiksi Juha Mannisen (1977) mukaan maailmankuvaan kuuluvat käsitykset ajasta ja avaruudesta; maailman synnystä ja ylikuonnollisen olemassaolosta/vai- kutuksesta; ihmisen luontosuhteesta; ihmisestä itsestään ja hänen suhteestaan toisiin; sekä yhteiskuntarakenteesta, kansasta, valtiosta ja historian kulkua määrävistä tekijöistä.

sen (Wilber 2007a) ja transrationaalisen uskonnollisuuden maailmankuvasta. Toisin sanoen, uskonnollisuuden muodot eri kehitysvaiheissaan – ja näin ollen uskonto-käsite kokonaisuudessaan – vaativat moniulotteisen ja kattavan sisällöllisen maailmankuva-analyysin vastataksseen ei ainoastaan uskontojen itseymmärrystä, vaan myös molemminpuolisesti kunnioittavan ja hedelmällisen keskustelun vaatimuksia. Yksi keino näiden vaatimusten täyttämiseen on nähdä uskonnollisten maailmankuvien kirjo koko laajuudessaan.

Kehitystasojen unohtaminen käytännössä: taso/linja-harha

Jos uskonnollisen kehityksen linja – kehityskaari arkaaisesta maagiseen, myyttiseen, rationaaliseen, pluralistiseen ja transrationaaliseen uskonnollisuuteen – sekoitetaan kokonaisuudessaan ainoastaan yhteen tuon linjan tasoon, esimerkiksi myyttiseen tai fundamentalistiseen tasoon, osallistutaan taso/linja-harhaan (Wilber 2007a). Tilanne on vähän sama, kuin jos kymmenkerroksista tornitaloa arvosteltaisiin ainoastaan sen neljännen tai viidennen kerroksen perusteella. Tällöin toisistaan sisällöllisesti täysin poikkeavien maailmankuvien uskonnolliset käsitesisällöt samastetaan toisiinsa ja arvioidaan luotua muodostelmaa kuin se olisi yksi, yhtenäinen, monoliittinen kokonaisuus: uskonto. Koko uskonnollisuuden linja pelkistetään yhteen tuon linjan tasoon ikään kuin yksi väliasema kertoisi koko matkasta kaiken oleellisen, minkä jälkeen mahdollisuus tasojen väliseen dialogiin muodostuu mahdottomaksi.

Koska dialogi tapahtuu usein eri psykologisten kehitystasojen välillä⁴, johtaa taso/linja-harha maailmankuvalliseen mykkäkouluun. Taso/linja-harha on potentiaalisesti tuhoisa aikana, jolloin uskonnollisen fundamentalismin, uusateismin ja postmodernin sananvapauden välinen juopa on kaivautunut vaarallisen syvälle. Harhan purkamista voi kuitenkin auttaa tuo-

4 Ks. esim. Keganin tutkimukset mentaalisen kompleksisuuden vaiheista (Kegan 1982; 1994).

malla kehitystaso-elementti mukaan keskusteluun uskonnosta ja maailmankuvista. Sen avulla osapuolet voivat potentiaalisesti olla kartalla sen suhteen, onko kyse traditionaalisesta, modernista vai postmodernista – tai jopa integraalisesta – uskontokäsityksestä.

Esi/jälki-harha

Siinä missä näkökulma-absolutismi johtaa nurkkakuntaisuuteen ja taso/linja-harha yksilotteiseen uskontokäsitykseen, esi/jälki-harha johtaa kahden sisällöllisesti täysin erilaisen uskonnollisuuden muodon sekoittamiseen toisiinsa. Harha tapahtuu silloin, kun esirationaalista ja jälkirationaalista uskonnollisuutta ei erotella toisistaan. Koska molemmat ovat ei-rationaalisia, on harhaan tavattoman helppo syyllistyä. Psykologit Sigmund Freud ja C.G. Jung käyvät paraatiesimerkeistä harhan kahdesta vaihtoehdoisesta muodosta: pelkistävästä (reduktiivisesta) ja kohottavasta (elevationistisesta). Siinä, missä pelkistävä uskontokritiikki heittää lapsen pesuveiden mukana pois, haluaa kohottava suvaitsevaisuus taas säästää pesuveidenkin. (Wilber 2001.) Kohottava esi/jälki-harha tapahtuu, kun kaikkia uskonnollisia elementtejä pidetään itseisarvoltaan poikkeuksellisen suurena: arkaaisia, maagisia ja myyttisiä uskonnollisuuden muotoja ei erotella jälkirationaalista uskonnollisuudesta. Tällöin kaikki uskonnollinen aines pakataan samaan ylimaalliseen pidettyyn laatikkoon. Toinen, ja nykyisessä tieteellisessä keskustelussa – etenkin uusateistisen uskontokritiikin piirissä – yleisempi versio esi/jälki-harhasta on pelkistävä. Tällöin kaikki uskonnollinen, niin esi- kuin jälkirationaalinenkin palautetaan aivokemiaan, kesken jääneeseen lapsuuteen tai huonosti sulaneeseen lihankappaleeseen. Pitkällisen kontemplaation mukanaan tuoma *unio mystica* niputetaan samaan pakkaan hurmoshenkisten kaatumiskohtausten, myyttisten kertomusten ja maagisten uskomusten kanssa.

Esi/jälki-harhan ratkaisu voisi olla uskonnollisuuden kehityslinjan ulottaminen vähintään kolmeen laajaan kehitystasoon: esirationaalinen

(maaginen/myyttinen), rationaalinen ja jälkirationaalinen (esoteerinen/kontemplatiivinen) uskonnollisuus. Tällöin olisi järkevää tarkastella transrationaalisen tason uskonnollisuuden epistemologista perustaa; toisin sanoen perusteita sille, miten jotain uskonnollista elementtiä voidaan pitää nimenomaan jälkirationaalisen kognition tuotteena. Wilber esittää, kuinka sekä rationaaliseen tieteelliseen että jälkirationaaliseen aineistoon pätevät samat tiedonhankinnan ja verifiointin kriteerit. Ne ovat

- (a) instrumentaalinen ohje kokeen tekemiselle,
- (b) kokeen tekeminen, tulosten saaminen ja toistettavuuden vaatimus, sekä
- (c) vertaisarviointi kokeen tuloksista (validaatio tai hylkäys). (Wilber 2001.)

Tältä pohjalta tarkasteltuna aito transrationaalinen uskonnollisuus, esimerkiksi zenbuddhalaisuus, täyttää tieteellisen tiedonhankinnan kriteerit oman jälkirationaalisen epistemologiansa puitteissa. On olemassa kokeellinen injunktio – *zazen*, *shikan-taza* tai *koanit*, joita testataan yleensä useamman vuoden ajan – jonka mahdolliset tulokset – *kensho*, *satori* tai vastaava subjektiivinen kokemus – altistetaan vertaisarvioinnille kokeneen roshin, apotin tai pitkälle edistyneen ohjaajan kanssa. Neurologi James Austinin teossarja avaa mielenkiintoisia näköaloja tähän suuntaan (Austin 1998; 2006; 2009).

Kattavamman uskontokäsityksen aineksia

Kattavampi uskontokäsitys sisältäisi siis (i) neljän näkökulman huomioimisen, (ii) uskonnollisuuden kehitysulottuvuuden ja taso/linja-harhan tiedostamisen sekä (iii) esi/jälki-harhan ja jälkirationaalisen epistemologian ymmärtämisen. Nämä kolme ulottuvuutta voisivat auttaa laajentamaan näkemystä siitä, mitä uskonto mahdollisesti voisi tarkoittaa. Esimerkiksi tetraemergeoituvaa monivaiheista maailmankuvien kasvua, jolla ei ole kehittyvän maailmankaikkeuden puitteissa rajoja; subjektiivisen maailmankuvan ja sisäisen kokemuksen, ulkoisesti

havaittavien tekijöiden, kulttuuristen kaavojen sekä sosiaalis-systeemisten rakenteiden kompleksisuuden kasvua; kasvua yksinkertaisesti, arkaaisesta, esirationaalisesta maailmankuvasta kohti moniulotteista, transrationaalista, postmetafyysistä maailmankuvaa. Uskonto on yksinkertaisesti monikerroksinen ja monitahoinen ilmiö, jonka kattava havaitseminen edellyttää havaitisijaltaan melkoista mentaalista kompleksisuutta, kykyä sietää paradokseja ja, ennen kaikkea, kokonaisuuden näkemisen taitoa.

Lähteet ja kirjallisuus

- Austin, James H. (1999). *Zen and the Brain. Toward an Understanding of Meditation and Consciousness*. Cambridge: MIT Press
- Austin, James H. (2006). *Zen-Brain Reflections*. Cambridge: MIT Press.
- Austin, James H. (2009). *Selfless Insight. Zen and the Meditative Transformations of Consciousness*. Cambridge: MIT Press.
- Beck, Don Edward & Christopher C. Cowan (1996). *Spiral Dynamics. Mastering Values, Leadership and Change*. Malden: Blackwell.
- Fuller, Robert C. (2001) *Spiritual, But Not Religious. Understanding Unchurched America*. Oxford: Oxford University Press.

- Kegan, Robert (1982). *The Evolving Self. Problem and Process in Human Development*. Harvard: Harvard University Press.
- Kegan, Robert (1994). *In Over Our Heads. The Mental Demands of Modern Life*. Harvard: Harvard University Press.
- Manninen, Juha (1977). Maailmankuvat maailman ja sen muutoksen heijastajina. Teoksessa Kuusi, Matti, Alapuro, Risto & Klinge, Matti (toim.) *Maailmankuvan muutos tutkimuskohteena*. Keuruu: Otava.
- Wilber, Ken (1995). *Sex, Ecology, Spirituality. The Spirit of Evolution*. Boston: Shambhala.
- Wilber, Ken (2000). *Integral Psychology. Consciousness, Spirit, Psychology, Therapy*. Boston: Shambhala.
- Wilber, Ken (2001). *Eye to Eye. The Quest for the New Paradigm*. Boston: Shambhala.
- Wilber, Ken (2005). *Excerpts from Kosmos Trilogy. Excerpt C: The Ways We Are in This Together. Intersubjectivity and Interobjectivity in the Holonic Kosmos*. Saatavilla osoitteessa: <http://wilber.shambhala.com/html/books/kosmos/excerptC/intro-1.cfm>
- Wilber, Ken (2007a). *Integral Spirituality. Towards a Startling New Role for Religion in the Modern and Postmodern World*. Boston: Shambhala.
- Wilber, Ken (2007b). *The Integral Vision. A Very Short Introduction to the Revolutionary Integral Approach to Life, God, the Universe, and Everything*. Boston: Shambhala.
- Wilber, Ken (2009). *Kaiken lyhyt historia*. Suomentanut JP Jakonen. Helsinki: Basam Books.

Kirjoittaja on uskontotieteen ylioppilas Turun yliopistossa.

AVUSTUKSET KANSAINVÄLISTEN KONFERENSSIEN JA KOTIMAISTEN SEMINAARIEN JÄRJESTÄMISEEN

Kansainvälisten konferenssi- ja kotimaisten seminaarien järjestämiseen vuosina 2011–2013 myönnettävät avustukset ovat haettavissa 18.2.–21.3.2011. Sähköisesti lähetettävä lomake on verkkosivuilla <http://www.tsv.fi/avustukset>

Muutokset aiempaan hakukäytäntöön

- 1) Huomatkaa entistä aiempi hakuaika. Nyt se on noin kaksi viikkoa aikaisemmin kuin edellisinä vuosina.
- 2) Tunnus, jolla hakulomake aukeaa, on pyydettävä viimeistään 14.3.2011 ja sen saamiseen varataan yksi työpäivä.

Lisätietoja:
puh. (09) 228 69 259
ja sähköposti
avustukset@tsv.fi.

Tieteellisten seurain valtuuskunta